

Marx og vidensøkonomien

En diskussion af arbejdsværditeoriens betydning for kritikken af arbejdslivet i den globale kapitalisme

Hansson, Finn

Document Version

Forlagets udgivne version

Publication date:

2008

License

CC BY-NC-ND

Citation for published version (APA):

Hansson, F. (2008). *Marx og vidensøkonomien: En diskussion af arbejdsværditeoriens betydning for kritikken af arbejdslivet i den globale kapitalisme*. Department of Management, Politics and Philosophy, CBS.

[Link to publication in CBS Research Portal](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us (research.lib@cbs.dk) providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Download date: 26. Jan. 2022

Marx og vidensøkonomien

- en diskussion af arbejdsværditeoriens betydning for kritikken af arbejdslivet i den globale kapitalisme.

Finn Hansson

Working paper from
CBS/LPF

Indholdsfortegnelse

Indledning.....	3
Arbejdskraft, viden, og værdi hos Marx.	4
Det moderne arbejdsliv – to kritiske perspektiver:.....	7
Beck: Risikosamfundet, velfærden og individualiseringen.	8
Sennett: Arbejdsliv og personlighed i klassesamfundet.....	11
En foreløbig sammenfatning:.....	12
Arbejde og arbejdskraft i den moderne kapitalisme	14
I stedet for en slutning.	18
Litteratur	22

Marx:

den ene arbejder mere med hånden, den anden med hovedet, den ene som manager, ingeniør, teknolog osv., den anden som opsynsmand, den tredje som manuel arbejder, eller endda blot som håndlanger, så bliver flere og flere af arbejdsevnenes funktioner indrangeret under det produktive arbejdes begreb... (1974, s.112 (66))

En skolelærer, der underviser andre er ikke nogen produktiv arbejder. Men en skolelærer, der er engageret i et institut som lønarbejder sammen med andre for at værdiøge de penge, der tilhører entreprenøren, der ejer den vidensproducerende institution (knowledge mongering institution), er en produktiv arbejder. Dog er de fleste af disse arbejder - betragtet fra deres forside – næppe subsumeret formelt under kapitalen, men tilhører overgangsformerne. (1974, 117/70)

Indledning

Det er vanskeligt i dagens samfund ikke at betragte udtrykket ”den uhyre vareophobning” som Marx i Kapitalens første kapitel (1970 1.1: 128/49)ⁱ bruger som det mest sigende udtryk for den samfundsmæssige rigdom, som en endog meget beskeden forudsigtelse af en eksplosiv udvikling, som vi ser her fuldt udfoldet godt 150 år senere. Kapitalforholdets eksplosive dynamik, som Marx analyserede i sin vorden, har nu vist sig i sin fuldt udfoldede globale dynamik, hvor dagens kapitalisme har bredt sig til alle områder i samfundet og alle dele af kloden. Debatten herom har dog i lang tid været præget af en række summariske og empirisk ufuldstændige antagelser om, hvad der er det unikt nye i dagens kapitalisme, ofte efterfulgt af en nærmest apriorisk afvisning af Marx' kritik som relevant for en kritisk forståelse af dagens kapitalisme. I modsætning til dette vil denne artikel undersøge om de modsætninger og problemer, som den nye kapitalisme skaber for lønarbejderne og se nærmere på om de med fordel kan analyseres ved at gå tilbage og videreudvikle de bidrag til analyse af det moderne lønarbejde under kapitalismen, som vi finder hos Marx og hermed bidrage til en systematisk samfundskritik af vilkårene for det moderne lønarbejde.

Denne artikel er skrevet ud fra den grundopfattelse, at man kan bygge en systematisk samfundskritik på basis af de begreber, sammenfattet i arbejdsværditeorien, som Marx i sine sene arbejder udvikler sin kapitalismekritik ud fra, trods de mange nye fænomener og nye organiseringer af økonomien, det være sig den globale finanssektors selvstændighed eller nye tendenser i økonomien, som fremkomsten af oplevelsesøkonomi eller vidensøkonomi. Herved forsøger artiklen at placere sig i kritisk opposition til standpunkter der hævder, at det vi kan iagttage i den hektiske udvikling af den globale kapitalisme er en helt ny og grundlæggende forandring af samfundets økonomiske struktur, der ikke længere på nogen rimelig måde kan tolkes ud fra begreber og perspektiver fra Marx' økonomikritik. Den umiddelbare begrundelse for at fastholde det Marx'ske kritikperspektiv er, at vi dagligt kan observere den fortsatte eksistens af en meget levedygtig global kapitalisme, som ikke mindst viser sin dynamik gennem en eksplosiv udbredelse af vareliggørelsen af alle former for aktiviteter, alle dele af samfundet og hele kloden. Netop vareliggørelsen, eller med Marx' ord, vareformens dominans, gør det relevant at fastholde, at centrale nøgleindsigter i denne samfundsstruktur skal fastholdes og udvikles gennem fornyet kritisk refleksion af den mest radikale analyse af vareformen. Denne finder vi som bekendt hos Marx i Kapitalen, i værditeorien, med dens analyse af de sociale former, vare- og værdiformen, som kapitalismen producerer og ikke mindst vigtigt, reproducerer sig igennem. Læst ud fra dette udgangspunkt er Marx' analyse af kapitalismen ikke en teori om økonomiens strukturering og udvikling, men er en teori om magt og sociale relationer i arbejdslivet i det kapitalistiske samfund. Teorien er en formanalyse, forstået som en analyse af de former, vare- og værdiformen, som med Marx' ord gennemtrænger og strukturerer de samfund, der er bygget op på en kapitalistisk vareøkonomi. Ved også at gøre arbejdskraften til en vare bliver både arbejdslivet, eller livet i produktionsprocessen, men også det private liv, reproduktionen, reguleret af vareformen. Hensigten er ikke at argumentere for en omfattende og tekstnær rekonstruktion af

Marx' hovedtekster. Tværtimod, de grundlæggende indsigter i kapitalismens indre væsen, der ligger i vare- og værdieformsanalysen som det organisatoriske princip for de nu globale samfund, skal sættes i spil i et forsøg på at fastholde mulighederne for en systematisk og grundlæggende kritik i analysen af den moderne kapitalisme. En første forudsætning for dette er, at vi kan betegne den nuværende globale økonomi som kapitalistisk. Trods en række synlige forandringer i dagens kapitalisme i forhold til det billede af den industrielle kapitalisme, vi kender så godt fra Marx, er det let at se at de grundlæggende strukturer i kapitalismen ikke for alvor ændret sig nu 150 år efter. Allerede Marx gjorde opmærksom på at kapitalismen fungerer i mange forskellige samtidige former, uden at dette ændrede ved produktionens vareform eller ved udbytningsforholdene. Hvad der er det afgørende for spørgsmålet om Marx' relevans for en relevant samfundskritik er, om arbejdskraften i den moderne kapitalisme stadig fungerer som en vare og reproduceres som sådan, dvs. kan bestemmes værditeoretisk, eller om nye forandringer og modsigelser i samfundet kan undergrave systemets iboende reproduktionslogik, værdibestemmelsen.

Arbejdskraft, viden, og værdi hos Marx.

Når udgangspunktet tages i begrebet arbejdskraftens vareform bliver det helt afgørende spørgsmål, om den centrale tese hos Marx i Kapitalen, at arbejdskraften er en vare om end en særlig vare, kan opretholdes. Hvis ikke, dvs. hvis arbejdskraften i den moderne videns- eller oplevelsesøkonomi ikke systematisk formidles gennem vareformen, og arbejdskraften ikke kan værdibestemmes som vare, så falder grundstrukturen i Marx' analyse af kapitalen sammen og begreber som værdi og merværdi mister deres samfundskritiske brod. I denne artikel vil jeg dog begrænse mig til at undersøge den centrale del af denne problemstilling, dvs. spørgsmålet om arbejdskraften stadig kan eller skal analyseres som en vare.

Det fremhæves ofte, at viden og vidensarbejde i dagens samfund har fået en fundamentalt anden rolle og funktion i samfundets sociale og økonomiske processer end på Marx' tid, og det gør det nødvendigt at gentænke, hvorledes et moderne begreb om lønarbejderen skal konstrueres. Dette argument er bl.a. fremført af Hardt og Negri (2000, 2004) og Lazaretto (2005) og er i realiteten vendt direkte mod Marx' analyse af arbejdskraftenⁱⁱ, som antages at være forældet og begrænset på helt centrale områder. Argumentet fjerner den kobling til samfundets økonomiske produktion og reproduktion af undertrykkelse og ulighed, som Marx fastholdt gennem begrebet om arbejdskraftens vareform, og tilbage bliver for dem kun den politiske kamp om magten til at ændre uligheden. Det er umiddelbart et overbevisende argument som også finder bred støtte i debatten om videnssamfund og vidensøkonomi, som tilsvarende fremhæver den helt afgørende rolle som viden udgør som skaber en helt ny økonomi. Det er ubestrideligt, at dagens samfund er præget af at viden og at immaterielle produkter er nye og centrale elementer i økonomisk vækst. Men i et større historisk perspektiv er nødvendigt at være opmærksom på at, at viden er og har altid været en forudsætning for den kapitalistiske værdiproduktion. Hos Marx er både arbejdskraftens konkrete funktion i produktionsprocessen og kapitalens konstante jagt på innovationer til forbedring af kapitalanlæg baseret på anvendelse af viden. Det nye er måske alene det forhold, at presset på konstant fornyelse nu formidles via den finansielle kapital

ubegrænsede bevægelighed på et mere og mere globalt marked, og dermed at dette pres på fornyelse og ny viden er så stort som aldrig før (Altvater 1992, 2006). Desuden er der tegn på at viden ikke længere primært er noget, som frembringes udenfor selve produktionsprocessen og dernæst overføres til produktet i en materialiseret form i selve den materielle produktion, som det hyppigt var tilfældet tidligere, men nu mere og mere integreres i produktionen. Dette har ført til, at der i dagens kapitalisme er fremkommet en række produktionsområder, hvor udvikling af ny viden og anvendelse er meget tæt integreret i og som indtager en stadig voksende og mere selvstændig rolle i produktionen, dels i en stadig tættere vekselvirkning mellem udvikling og anvendelse (tænk på programudvikling i IT-sektoren) og dels som en del af virksomhedens ydelser, som varer (intellektuel ejendomsret, konsulentytelser osv.). Men er det et spørgsmål om den meget udbredte diskurs om viden ikke har gjort sig blind for, at denne proces har rødder tilbage i historien om arbejdskraft og kvalifikationer under kapitalismen. Den konstante fornyelse af den kapitalistiske produktionsproces, som Marx begrebsliggjorde som den relative merværdiproduktion, var og er baseret på en løbende de-kvalificering af arbejdernes kvalifikationer gennem en samtidig udvikling af nye produktionsmetoder, ny viden og ny anvendelse af maskiner, der erstatter det levende arbejde.

En afgørende pointe hos Marx er, at kapitalens produktive forbrug af arbejdskraft er baseret på arbejderens bevidste bearbejdning af materialer og maskiner ved hjælp af sine evner, færdigheder, eller om man vil, viden på produktet og dermed den samtidige overførsel af ny værdi til det nye produkt. Det er arbejdskraftens særkende at kunne overføre den eksisterende værdi i produktet og værdien i den konstante kapital, maskiner, til et nyt produkt og i samme proces tilføje ny værdi ud fra det produktive forbrug af sine evner og færdigheder, sin arbejdskraft. I denne proces udvikler arbejderne en egen erfaringsbaseret viden om produktionen og dens organisering, som dog hele tiden brydes ned gennem tekniske omlægninger i den konstante kapital, i maskinsystemerne. For Marx er anvendelse af videnskab og teknik i form af maskiner og teknologi i produktionsprocessen på ingen måde blot en neutral teknisk sag, jf. Marx' s påpegning, at maskinen fremtræder som realiseret videnskab i kapitalform overfor arbejderen (Marx 1974: 128/81, 1970 1:2 530/ 382 og 1:4 1060/790).

Et par årtier efter Marx' død havde storindustriens arbejdere mange steder udviklet en egen modmagt til kapitalen i selve produktionsprocessen, baseret på den erhvervede indsigt i produktionen som de daglige arbejdsfunktion gav, det vi i dag kalder 'tavs viden'. Dette gav anledningen til en ny anvendelse af viden fra kapitalens side, nu rettet mod at opdele og reorganisere arbejdsprocessen, begrænse eller nedbryde tilløb til selvorganisering og reducere behovet for særlige færdigheder hos den enkelte arbejder. Frederick Taylor's navn er uløseligt forbundet med disse former for udvikling af nye systematiske ledelsessystemer, sammenfattet i begrebet scientific management (Merkle 1980). Men med til denne historie hører også den del, der handler om de højt specialiserede arbejdere, der i arbejdsprocessen har udviklet en omfattende kompetence og samarbejdsformer og som kæmpede for at bevare og fastholde denne faglighed. Frederick Taylors (1914) succes med 'scientific management' var netop baseret på, at han udviklede metoder til at opløse den lokale højt

specialiserede viden hos grupper arbejdere i enkeltdele, således at modstanden mod reorganisering af arbejdsprocessen kunne opløses og arbejdsprocessen gøres til genstand for teknologiudvikling baseret på den viden, der nu ikke længere var arbejderens tavse viden.

Hvis vi på den ene pol af en skala placerer taylorismen og dens efterfølger fordismen, hvor lønarbejderen typisk anvendte og overførte sin viden og dermed sin værdi til produktet i produktionsprocessen styret af produktionens tekniske struktur og tilhørende ledelsesformer og lader den anden pol udgøres af dagens vidensarbejder, der med høj grad af selvledelse anvender, udvikler og frembringer viden i sammenhænge, hvor dette ikke umiddelbart bliver et fysisk produkt men alligevel får vareform - så er der tegnet en ramme for den følgende diskussion af hvor grænserne går for vare- og værdiformsanalysen, forbindelse med spørgsmålet om analysen af arbejde og arbejdskraften. Det kan også omformes til et spørgsmål om, hvad der i dagens kapitalisme er en relation mellem arbejde som formålsrettet aktivitet, udført under specifikke samfundsmæssige rammer, ledelse udefra, og den samfundsmæssige form som formidler deltagelsen heri, salget af arbejdskraft, dvs. vareformen eller er forandringerne i dagens kapitalisme så afgørende og gennemgribende, at de ugyldiggør Marx' analyse af arbejdskraftens vareform? En gennemgående argumentation hos Marx er, at det levende arbejde, arbejdskraften, skaber værdi ved at overføre værdien af sin arbejdskraft til produktet som derved får mere værdi – merværdi! Den moderne kapitalisme bygger på en konstant revolutionerende udvikling i produktionen, med hastige skift i både beskæftigelsesomfang og i de konkrete former for arbejde og i produktionsgrene hvad Marx præciserede adskillige steder i *Kapitalen* (1:3 693/511). Den konstante forandringsproces ser i dag i et globalt perspektiv ud til at have frembragt to hovedtyper lønarbejdere; den gruppe der fortrinsvis arbejder med immaterielle produkter, viden og servicearbejdere og en gruppe der arbejder i og med materiel produktion.

Begejstringen for de nye revolutionerende udviklingstræk i den moderne kapitalisme skal ikke få os til at lukke øjnene for, at samtidig med at globaliseringsprocesserne har frembragt en situation, hvor viden og immaterielle forhold får større og større betydning, er markedøkonomien på samme tid i sin helt klassiske og upolerede form nået ud til den yderste krog i de fjerneste og mest utilgængelige områder på kloden. Denne side af globaliseringsprocesserne rummer en usamtidighed i udvikling, som overstiger de forskelle på kapitalismens teknisk-organisatoriske niveau vi tidligere kunne finde i det enkelte land mellem de teknisk højtudviklede og de mere tilbagestående produktionsgrene. Formidlet af globaliseringen finder vi nu i de nye økonomiske zoner i udviklingslande i både Mellem og Sydamerika og i Østasien materielle produktionsprocesser med anvendelse af en skønsom blanding af både moderne teknologi og meget brutale metoder for udnyttelse af arbejdskraft, med det ene fællestræk, at der overfor arbejderne ingen steder tages de hensyn til hverken løn eller arbejdsvilkår, som arbejderne i de 'klassiske' kapitalistiske lande har fået tilkæmpet sig igennem århundreders kamp. Marx' klassiske fremstillinger af arbejdsdeling og arbejdsbetingelser under manufaktur og overgang til storindustri kan læses som en ganske aktuell kommentar til arbejdsforhold og vilkår i mellemamerikanske eller østasiatiske tekstilfabrikker (Marx *Kapitalen* xxx/674-675).

For en vurdering af om Marx' økonomikritik er relevant for analysen af nutidens lønarbejdervilkår er det afgørende, om dagens kapitalisme nu har fået et sådant andet kvalitativt indhold, når den i en global verden kobles sammen med den stigende vægt af immaterielle produkter, med viden som et centralt element i samfundets produktion?

Dette kan også formuleres på en anden måde. I hvilket omfang er der i Marx' økonomikritik hjælp at hente for en kritisk teoretisk begribelse af de nye tendenser i det moderne kapitalistiske samfund, som går under betegnelser som immateriel økonomi, vidensøkonomi, oplevelsesøkonomi? Er produktion af viden og immaterielt arbejde overhovedet noget der kan forstås som arbejde i Marx' forstand? Er det arbejde i sædvanlig kapitalistisk lønarbejderforstand eller rummer det særlige betingelser og vilkår og er disse former i givet fald evige eller blot forbigående? Har disse forskellige former for arbejde overhovedet fællestræk med traditionelt lønarbejde? Kan immaterielle produkter have vareform og rumme værdi – helt afgørende for den vareudveksling, som den kapitalistiske økonomi er funderet på ifølge Marx (Kapitalen 1:1 128/49).

Det næste afsnit vil præsentere to forskellige kritiske analyser af modsætninger og vilkår i det moderne arbejdsliv. Disse to analyser skal så bruges til at vurdere holdbarheden af den i indledningen opstillede tese om det relevante i at bruge den Marx'ske kritik af kapitalismen til en systematisk kritik af kapitalismen i det moderne samfund.

Det moderne arbejdsliv – to kritiske perspektiver:

Ulrich Beck og Richard Sennett har begge på prægnant måde bidraget til diskussionen om arbejdslivet i den moderne globale kapitalisme og forsøgt at fremanalysere de centrale elementer blandt de mange forandringer, der kan observeres i dagens arbejdsliv.

Kan disse mange forandringer undersøges med udgangspunkt i Marx' analyse, og kan den medtage de mange forskelligheder, vi kan observere i dagens arbejdsliv? Dette skal undersøges i det efterfølgende gennem en diskussion af Ulrich Beck's og Richard Sennett's analyser af det moderne arbejdsliv og sammenhængen mellem personlighed og arbejdsliv.ⁱⁱⁱ

Med baggrund i henholdsvis europæiske og amerikanske erfaringer har begge bidraget til at udvikle en ny form for kritik af den moderne kapitalisme, der søger at fastholde fokus på centrale forandringsprocesser i den moderne kapitalisme og disses konsekvenser for individuelle arbejdere.

Trods visse ligheder mellem Beck og Sennett er det vigtigt at fremhæve, at der er væsentlige forskelle mellem dem, og de to forfattere repræsenterer meget forskellige tilgange til en kritisk sociologisk analyse af det moderne arbejdsliv. Hvor Beck kobler sin analyse af risikosamfundet sammen med analysen af globaliseringen og ser begge som udtryk for afgørende forandringer i den moderne kapitalisme, der restrukturerer selvsamme samfunds nationale strukturer og organiseringer, så går Sennetts kritik af både kapitalismen og sociologien via en nærmest case-baseret fremstilling af centrale modsætninger og uløselige konflikter i arbejdslivet.

De har det fælles at de begge står for en kritisk sociologisk tradition for studier af arbejdslivet. Denne tradition – har som fælles grundlag en antagelse om at vilkårene

for arbejdslivet og dermed også vilkårene for salg af arbejdskraft først og fremmest er strukturelle vilkår, som den moderne kapitalisme etablerer, reproducerer og konstant revolutionerer overfor den enkelte person som lever af at sælge sin arbejdskraft som vare. Dermed videreføres en forståelse, der peger tilbage til Marx og som fastholder, at arbejdslivets grundlæggende strukturering og formning foregår på grundlag af et løbende salg af arbejdskraft som eksistensform for lønarbejderen.

Den efterfølgende præsentation af de to sociologers teser om det moderne arbejdsliv skal tjene til at konfrontere og derigennem udvikle de begreber og kategorier, som Marx udviklede gennem analyser af vilkårene på det fremvoksende kapitalistiske arbejdsmarked. Det er min antagelse at man ved at forholde sig til konsekvenserne af disse analyser kan stille nye og åbne spørgsmål til den Marx'ske teori og derved kvalificere diskussionen om dennes kapitalismekritiske aktualitet. Ved at se nærmere på disse to empirisk baserede analyser af modsætninger i det moderne arbejdsliv er det hensigten at vise, at teser om overgang til en ny økonomi, vidensøkonomi og videnssamfund ikke, som det ofte hævdes, er bevis på at kapitalismens dage er talte - men tværtimod er udtryk for, at flere og flere dele af den samfundsmæssige produktion inkorporeres under kapitalforholdet, som i dagens samfund møder mindre og mindre social og politisk modstand. Vi er stadig meget langt fra 'at yde efter evne og nyde efter behov' og at 'sikre mest mulig fritid på bekostning af den nødvendige tid' (Marx 1970 3:4 1055/828).

Beck: Risikosamfundet, velfærden og individualiseringen.

De langsigtede forandringer i de moderne kapitalistiske samfund, som griber afgørende ind i arbejdsforhold og levevilkår karakteriserede Beck^{iv} i sine tidlige arbejder som risikosamfund, men efterfølgende med et bredere perspektiv, hvor han fremhæver det globale risikosamfund. Risikoaspektet eller antagelsen om, at den moderne kapitalisme er kendetegnet ved en tiltagende mangel på sammenhængende regulering og styring, har været et meget centralt aspekt i de analyser af det moderne risikosamfund, som Beck har forfulgt fra 1980'erne og frem. Fra begyndelsen har Beck fastholdt spørgsmålet om, hvilke strukturelle ændringer den moderne kapitalisme fremtvinger i arbejdsmarked og arbejdsliv. Særlig opmærksomhed har Beck rettet mod, hvorledes dette tager form af en tiltagende individualisering, vel at mærke en individualisering, der udvikler sig på baggrund af salget af arbejdskraften og som ikke længere lader sig indordne under de traditionelle klasseforhold i den industrielle kapitalisme. "Hvorfor og hvordan slår klassesdannelsens dynamik om i en individualisering af sociale klasser?" spørger Beck tilbage i 1986 (1986:131) og begrunder her sin tese om individualiseringen som et helt centralt begreb i analysen af det moderne industrisamfunds vej mod det 'mere moderne':

Individualiserings-teoremet kan sammenfattes i følgende centrale tese: Udviklingen i de seneste to årtier i Tyskland (og givetvis også i de øvrige vestlige industrisamfund) kan ikke længere - ud fra hidtidige begreber - forstås som en immanent forandring af menneskes bevidsthed og situation; tværtimod må den - tilgiv mig det bastante ordvalg - forstås som begyndelsen på en *ny modus for samfundsmæssiggørelsen*, en art "formforvandling" eller "kategorial forandring" af forholdet mellem individ og samfund. (Beck 1986:

Baggrunden herfor er ifølge Beck, at de moderne industrisamfund over en relativ kort historisk periode har opnået en hidtil uset produktivitet, som igen har skabt rammer for den velfærdsstatslige fordelingspolitik, som i de fleste moderne industrisamfund har været ganske omfattende. Produktiviteten og omfordelingen har resulteret i, at der er skabt nye store områder for et stort 'frit' område for individuel udfoldelse – hvor kun marginalgrupper i de vestlige industrisamfund udsættes for egentlig nød og elendighed. Samtidig hermed er der sket en voldsom vækst i en række processer, som har opløst traditionsbetingede bindinger, normer og sociale grupperinger. Denne opløsning har ramt de resterende før-kapitalistiske traditioner og sociale strukturer, som den tidlige industrielle kapitalisme endnu ikke havde opløst. Men den har også ramt de former for erfaringsdannelse, som var et resultat af den industrielle kapitalisme, først og fremmest klassebevidsthed og forskellige former for klasseorganisering, fagforeninger, som nu udsættes for et konstant pres og krav om forandring og tenderer til at gå mod opløsning. Helt centrale forhold i struktureringen af hverdagslivet, som klassesærligheder, kønsroller, sociale relationer og normer samt familiestrukturer, undergår radikale ændringer eller forandres så meget, at man ofte kan tale om at de opløses. Arbejdsmarkedet som i 100 år forudsatte og udviklede standardisering og ensartethed såsom ensliggørelse af kvalifikationer, af arbejdskontrakt, arbejdssted og arbejdstid gennem kollektive overenskomster, stiller nu nye og andre krav om mobilitet og fleksibilitet, om stadig fornyelse af kvalifikationer og kompetencer, om forandringsberedthed. I denne proces bliver grænsen mellem arbejde og ikke-arbejde flydende, både i den enkelte persons liv men også i den måde arbejdet organiseres samfundsmæssigt på (Beck 1986: 225).

Kombinationen af en samfundsmæssig individualiseringsproces og et stadigt mere fleksibelt og foranderligt arbejdsmarked betyder, at massearbejdsløshed bliver de ramtes lokale og private skæbne. Udover den materielle armod betyder det en personlig forvandling, hvor det der tidligere fremstod som fremkaldt af ydre økonomiske og strukturelle vilkår på arbejdsmarkedet, nu transformeres til en personlig skyldfølelse, til oplevelsen af personligt nederlag og mangler. Beck fanger her i høj grad de sociale modsætninger og negative aspekter af individualiseringsprocesserne. I 90'erne drejes hans analysen mere og mere over mod et globaliseringsperspektiv på den ene side og en lidt ensidig fokusering på udviklingen af en ny subjektivitet i den moderne samfund på den anden. Dette kommer eksempelvis tydeligt frem i bogen "The Normal Chaos of Love" (1995), hvor Beck og Beck-Gernsheim skriver:

Although it seems to be the same, however, it has a different and perhaps and not yet fully disclosed significance. On of its most important aspects is its mass character, the scope and systemic character of the current surge of individualization.(s. 8)

....'and'

As a result a new kind of social subjectivity has grown up in which private and political issues are intermingled and augmented. In this sense individualization does not mean individuation, but is a hybrid of consumer consciousness and self-confidence. This self-confidence, which can become life's elixir, flourishes on having to search for personal solutions, cope with uncertainties, acknowledge one's

doubts, accept inconsistencies and deal with them with cheerful cynicism. (s. 42)

Beck og Beck-Gernsheim fremhæver her dobbeltheden i de muligheder og perspektiver, som individualisering og frihed giver, og den samtidige destruktive side af de strukturelle forandringer på arbejdsmarkedet, frembragt af grundlæggende forandringer i den globale risikoøkonomi. Det er denne proces som undergraver eksisterende kvalifikationer og kompetencer, hos de der er i arbejde,, skaber arbejdsløshed og reducerer eller opløser de sociale og faglige organisationer. I denne sammenhæng introducerer Beck en form for skræmmebillede med begrebet 'brasilianisering'^v for fremtiden for arbejdsmarkedet i Vesteuropa, et billede som han udvikler i bogen om det moderne arbejdsliv (Beck 2002). Her beskrives et fremtidsscenario, hvor Vesteuropa kan se frem til et arbejdsmarked, der er fuldstændigt dereguleret med hensyn til lovgivning og aftalesystemer, uorganiseret i faglig forstand og uden velfærdsstatslige sikringsordninger. Dette er et risiko- eller trusselsbillede, som Beck fremmaner for alle som på arbejdsmarkedet er bundet til eksisterende kvalifikationsstrukturer og har en begrænset mobilitet.

For Beck er disse processer en konsekvens af vejen fra industriel kapitalisme til en kapitalistisk global modernitet. I forhold til Becks oprindelige tilgang til analysen af arbejdsliv i risikosamfundet ser vi en forskydning i analysen af de forandringer i arbejdet og arbejdsliv, som følger af udviklingen væk fra den industrielle kapitalismes produktionsprincipper hen imod nye perspektiver og muligheder som toner frem. I diskussionen af overgangen fra industrisamfundet til 'den reflektive modernitet'^{vi} fremhæver Beck mere og mere de nye muligheder og perspektiver, som den samme udvikling også frembringer og skaber muligheder for at realisere. Individualisering, frigørelse fra traditioner og overleverede normsæt, alt i alt fremvæksten af en ny, selvstændig subjektivitet får en alt mere fremtrædende plads i Becks analyser af det globale risikosamfund. Hvor den analytiske optik drejes over mod globalisering på den ene side og subjektivitet på den anden, er Beck stadig opmærksom på de modsætninger, som eksistensen som lønarbejder medfører – uden tilknytning til arbejdsmarkedet udviskes det politiske medborgerskab i de vestlige demokratier (Beck 2002:39). Selvrealisering og andre aspekter af individualiseringen af subjektiviteten fremhæves som nye muligheder i den postindustrielle kapitalisme, men set i en samfundsmæssig sammenhæng er det stadig en meget modsætningsfyldt proces, der er helt afhængig af den højteknologiske og informationsbaserede produktions kapitalistiske organisering på globalt plan. Beck fremhæver, at partikulariseringen går hånd i hånd med nye krav om fleksibilitet og kompetencer samt en voksende social differentiering, der tager form af social marginalisering og udstødning, ikke kun retter sig mod traditionelle industriarbejdsfunktioner af samlebåndstypen, men også noget der vil omfatte alle andre jobfunktioner i en global kapitalisme. 'Brasilianiseringen' rammer ifølge Beck både akademikere og faglærte på arbejdsmarkedet i de vesteuropæiske lande, samtidig med at stadig større grupper defineres udenfor arbejdsmarkedet og i realiteten dermed også udenfor samfundet. Alternativet til en stadig national og især international polarisering, hvor den sociale eksistens som samfundsborger alene er afhængig af lønarbejde, ser Beck i indførelse af et system af borgerarbejde, som skal sikre en arbejdsmæssig tilknytning til samfundet og et eksistensgrundlag for alle. Beck er dog ganske upræcis med hensyn til at analysere, hvorledes et sådant

fundamentalt andet grundlag for organisering af arbejde og arbejdsmarked kan gennemføres i en markedsøkonomisk organiseret global kapitalisme.

Sennett: Arbejdsliv og personlighed i klassesamfundet.

En noget anden vinkel på analysen af de sociale relationer i arbejdslivet i sammenhæng med de krav, som den globale økonomi stiller til arbejdsmarkedet finder vi hos Richard Sennett, som tematiserer dette i sine seneste bøger^{vii}. Sennetts indgang til analysen har rod i en opfattelse af det moderne kapitalistiske samfund som et stadigt udtalt klassesamfund. Det betyder for Sennett, at den moderne globale kapitalismes skal forstås ud fra et klasseperspektiv, hvor usikkerheder og trusselsbilleder opleves på meget forskellig vis, både i forbindelse med de- kvalificering af oparbejdede kompetencer, arbejdsløshed og gennem et stigende pres for fleksibilitet og konstant forandring. Disse forhold alle har rod i den fælles tvang til at sælge arbejdskraften som vare. Sennett forfølger i sin analyse de forandringer, kapitalismen har gennemløbet de seneste 20-25 år i USA på den måde, at hans nyeste analyse (1999) i en vis forstand er en opfølgning på tidligere en analyse af klasseforholdenes betydning for individers arbejde og karriere fra 1972 (Sennett og Cobb 1972/1993), og han følger nu hvad der er sket over perioden med nogle af de personer, der indgik i den første undersøgelse.

Sennett inddrager den sociale reproduktions aktuelle vilkår, dvs. hvorledes disse krav og forandringer i arbejdslivet griber ind i, omformer og vanskeliggør det sociale liv i forhold til det som eksisterede tidligere. Herved fastholder han langt hen ad vejen de mørke og destruktive sider af udviklingen, tydeliggjort i bogen fra 1998, hvis originaltitel 'The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism' ganske klart formulerer Sennetts tese om koblingen mellem forandringer i arbejdsliv og den personlige og sociale eksistens.

Sennett starter med at konstatere at tiden, tidsopfattelsen eller tidsbegrebet i den nye kapitalisme grundlæggende har ændret karakter.^{viii} Den nye kapitalisme er en verdensmarkedsorienteret kapitalisme, der er fleksibel og mobil og derfor stille tilsvarende krav om fleksibilitet og mobilitet til arbejdskraften. Det betyder fleksibilitet i arbejdstiden, i arbejdstilrettelæggelse, i kvalifikationerne, i krav om teamwork samt i forholdet mellem arbejde og fritid. Denne nye kapitalisme er for Sennett ikke noget kvalitativt andet, ikke en speciel post-industriell kapitalisme, men 'blot' en ny version af kapitalismen, ny i den forstand, at den globale, netværksorganiserede og fleksible produktion er under konstant omstilling og derfor stiller helt nye krav og betingelser til arbejdskraften. Den nye kapitalismes arbejdsorganisering kræver "korttidsarbejde, erfaring, fleksible institutioner og konstant risikotagning."(Sennett 1999:150)

Fleksibilitet og usikkerhed i arbejdslivet slår ifølge Sennett ind i subjektiviteten og griber direkte ind i den enkeltes karakterdannelse, gennem det forhold at tid og sammenhæng brydes op og sættes sammen igen uden for den enkeltes kontrol, hvorved "... den nye kapitalisme har skabt en konflikt mellem karakter og erfaring, erfaringen med usammenhængende tid truer folks evne til at forme deres egen karakter i sammenhængende fortællinger."(Sennett 1998: 30) Oparbejdet erfaring og erhvervede eller indlærte kompetencer, rutiner, ansvarlighed, sikkerhed samt tillid baseret på personligt kendskab får mindre og mindre betydning og erstattes af konstant omstillingsberedskab, fleksibilitet og gruppearbejde (teamwork).

Den nye orden mener ikke, at tidens gang, der er nødvendig for at oparbejde færdigheder, samtidig berettiger et menneske til status og rettigheder – værdi i materiel forstand. Den anskuer krav, som er baseret på tidens gang, som endnu et udtryk for det gamle bureaukratiske system, hvis anciennitetsregler lammede organisationer. Det nye system fokuserer på umiddelbare kvalifikationer og evner.

En fleksibel virksomhedspraksis hviler – ligesom den nuværende arbejdsmarkedspolitik i USA og Storbritannien – på den antagelse, at hurtig udskiftning af færdigheder og viden er det normale. I realiteten er afskedigelse af folk med 'gamle' færdigheder historisk ofte sket langsomt.Men som mange industrisociologer har bemærket, tager det lang tid for virksomhederne at fordøje de teknologier, de tager til sig. (Sennett 1999: 106)

Sennett påpeger, at selvom de konkrete forandringer i kvalifikationskrav ikke sker med samme høje tempo som den begejstrede ibrugtagning af nye teknologier, så kryber frygten for jobbet ind overalt i den nye kapitalisme, dybere ind end bare i kvalifikationer, dybt ind i personerne. Erfaring og erhvervet indsigter mister sin hidtidige betydning til fordel for en konstant orientering mod nyt, med det resultat at den personlige ballast som netop består af erfaringer mere og mere fremstår som en byrde eller som en belastning hos den enkelte (1998: 107)

I diskussionerne om vidensøkonomien og videnssamfundet fremhæves det gang på gang, at gruppearbejde eller teamwork er nye vilkår eller udfordringer for lønarbejderen. Det skulle på en og samme måde både berige den enkelte lønarbejder og skabe en 'synergi' i arbejdet som virksomheden kan profitere af. Denne begejstringen for konstant forandring og gruppearbejde eller teamwork som løsning på problemerne i den moderne kapitalisme ser Sennetts ikke som en enkel udvej, tværtimod. "Teamwork er den arbejdsetik som passer til en fleksibel politisk økonomi".(1998: 109) Teamwork minimerer de personlige kompetencers betydning og fremhæver tidsfleksibiliteten samtidig med at magt udøves uden tilsvarende klar og synlig autoritet. "Den leder som giver udtryk for, at vi alle er ofre for tid og sted er måske den mest listige figur i denne bog."(Sennett 1998:128)

En foreløbig sammenfatning:

Beck fokuserer i stigende grad sine forskellige analyser af modsætningerne i det moderne arbejdsliv på den positive side af kapitalismes opløsninger af traditioner og normer, og dermed på de elementer i kapitalismen som peger fremad. Hans diskussion af konsekvensen af de samfundsmæssige ændringer i risikosamfundet for individualiseringen, for den enkeltes arbejdsliv, livsudfoldelse og forventninger er meget præget af den hastigt voksende individualisering, som vi ifølge Beck kan observere. Trods usikkerheden der er forbundet med den tiltagende individualisering, så rummer den i sig selv et vigtigt progressivt eller fremadrettet element i moderniteten set ud fra et individualiseringsperspektiv. Trods risici og trusler i arbejdslivet mod den individuelle eksistens ser Beck den her skitserede udvikling som en proces med store perspektiver for en tiltagende myndiggørelse og selvstændig udvikling af individet – formidlet først og fremmest af forandringer i reproduktionen af sociale normer (individualiseringen). At der bag denne tese

ligger en antagelse om et velfærdssystem, bliver tydeligt i Beck's analyse af massearbejdsløsheden i Europa og de konsekvenser, det på sigt kan få for sikringen af fagforeninger og et organiseret arbejdsmarked. Tesen om 'brasilianiseringen' af arbejdsmarkedet (Beck 2002) bygger i høj grad på tyske erfaringer, men gennem koblingen af hastigt voksende usikkerhed på arbejdsmarkedet og en samtidig individualisering som generelt træk ved det moderne samfund peger Beck også på i mere generelle vendinger på fremkomsten af de destruktive træk ved den moderne kapitalisme. Dette spor forfølger Sennett i høj grad, når han præsenterer en anden og noget dystre analyse af konsekvenserne af den ændrede tidsrytme i den nye kapitalisme for den enkelte i arbejdslivet og dermed også for personlighedens udvikling samt for vilkårene for at organisere det private liv.

Den af Beck fremanalyserede individualisering rejser, gennem at nedbryde traditioner og normer fra tidligere, samtidig et spørgsmål omgenese og fremkomst af nye normer og orienteringspunkter i den sociale verden. Sennetts analyse af de scenarier, som Beck tegner i sin mere optimistiske analyse af udviklingen af en ny individualitet viser et andet og mere dystert billede, hvor hovedpointen er et tiltagende fravær af en socialitet, et fravær som tager form af opløsning af subjektivitet og karakterdannelse, der ikke under de vilkår den moderne kapitalisme frembringer, har nogen mulighed for at blive overvundet.

Sennetts noget dystre og Beck lidt mere optimistiske analyse af vilkårene i det moderne arbejdsliv, fanget i eller af en globaliseret kapitalisme, rejser hver for sig en række spørgsmål, som går langt udover Marx' analyser af arbejdskraft og arbejdsvilkår i Kapitalen. Det grundlæggende spørgsmål er så om dette skal tolkes – som det ofte er blevet – som udtryk for at Marx' oprindelige analyser måske var gyldige i samtiden, men i dag har mistet al gyldighed eller som det er tesen her, at det er muligt at udbygge og nuancere de oprindelige Marx'ske teser med de historiske specificeringer og præciseringer, som ligger bag både Beck's og Sennetts analyser. Men en pointe fra Altvaters (2006) analyse af den moderne kapitalisme med den sigende titel "Das Ende des Kapitalismus wie wir ihn kennen" er vigtig at fastholde, nemlig at denne kapitalisme netop ikke udvikler sig lineært fremadskridende, men gennem en samtidig og uhæmmet brug af alle former for udbytningsmetoder. En række tjenester og ikke-materielle aktiviteter er blevet stadig vigtigere dele af lønarbejdet i den nye kapitalisme, men det er ikke sådan, at disse fuldstændigt har fortrængt mere traditionelle former for arbejde og arbejdsorganisation – et blik udenfor de dynamiske, urbane økonomier kan ikke undgå at gøre dette meget synligt. Hastig voksende industriel masseproduktion i Østasien, i store fabrikscentre i Indien og Kina, i mindre fabrikker i særlige zoner i mindre lande, ikke at forglemme i Østeuropa, er en håndgribelig dokumentation for at den kapitalistiske udviklingslogik ikke er entydig og lineær men er som Marx påpeger en civiliserende destruktion.

Så et første skridt i denne undersøgelse af det Marxske begreb om arbejdskrafts anvendelighed til at analysere de nye former for arbejde, viden og servicearbejde, er det er nødvendigt at præcisere hvad det Marxske begreb om arbejde og arbejdskraft omfatter. På en måde er vi tilbage hvor Marx begyndte sin analyse af lønarbejdet - med kapitalforholdets formelle subsumption af arbejdet, nu ikke i forhold til en uudviklet før-kapitalistisk økonomi, men i forhold til en fuldt udviklet global økonomi.

Den forudgående diskussion har peget på nødvendigheden af at sammentænke eksistensen af en række meget forskellige former for arbejde under begrebet lønarbejde. Den moderne kapitalisme præsenterer os for en mangfoldighed af arbejde og aktiviteter, der har det fælles, at de alle via vareformen er underlagt ekstern kontrol, magt eller styring. Det betyder, at der er vokset en række arbejdsområder frem, hvor den oprindelige strukturelle kobling mellem arbejdsproces og reproduktion af arbejdskraft, dvs. arbejds løn, i tiltagende grad sløres eller opløses, således at lønnen alene er underlagt markedets ustabile logik, men uden fuld effekt af de samfundsmæssige udligningsprocesser, der er iboende kapitalforholdet. I det næste afsnit skal Marx' diskussion af hvad der er produktivt arbejde gennemgås, for at undersøge om det herigennem er muligt at nå frem til at præcisere arbejdskraftbegrebet på en sådan måde, at de tendenser til opløsning af lønarbejdet som Beck og Sennett påpeger og som er i fokus i hele debatten om det immaterielle arbejde kan sammenholdes i begrebet om arbejdskraft. Ikke som udtryk for teoriehistorisk nostalgi, men fordi det kritiske potentiale i Marx' kapitalismekritik vil svinde voldsomt ind i det øjeblik, det ikke er muligt at fastholde at arbejdskraften produceres og reproduceres som en vare, dvs. med en tilhørende værdi.

Arbejde og arbejdskraft i den moderne kapitalisme

Marx indleder Kapitalen med i første kapitel at fastslå, at en vare består af en enhed af brugs- og bytteværdi, og vareformen formidler denne enhed, som på sin side gør det muligt for værdien at komme til udtryk som bytteværdi, i pengeform som varens pris. For varen arbejdskraft består bytteværdien af arbejderens evne til at overføre sin viden, sine færdigheder, til produktet i produktionsprocessen. Dette var for Marx den afgørende faktor i den kritiske analyse af værdiskabelsen og dermed for analysen af det særlige ved den kapitalistiske produktionsmåde, produktionen af merværdi. Marx viste samtidig, at den reelle underlæggelse af arbejdet under kapitalen resulterer i udviklingen af en mere og mere differentieret og kompleks arbejdsdeling af det produktive, merværdiskabende arbejde, som samtidig indebærer en tiltagende videnskabeliggørelse af produktionen. Samme proces der frembringer den stigende arbejdsdeling medfører også, at kapitalforholdet udbredes til flere og flere områder i samfundet og der sker hermed en generel udbredelse af lønarbejdet som organisationsform i forhold til alle former for arbejde, herunder alle former for tjenester (Marx 1974 114/68). Formelt fremstår alle som lønarbejdere, hvor arbejdskraften sælges som vare og gennem arbejds lønnens form kommer alle relationer til arbejdet til at fremstå som tilsvarende ensliggjort eller lige – forskelle i arbejdsfunktioner udviskes og kun lønnens størrelse er forskellig.

Men på baggrund af Beck og Sennetts analyser af vilkårene for arbejdslivet i den moderne kapitalisme er det relevant at se undersøge, om centrale forudsætninger i Marx' analyse stadig holdbare; spørgsmålet om graden af direkte kapitalkontrol over arbejdet, først og fremmest det immaterielle arbejde og spørgsmålet om arbejderne kan udvikle og reproducere en selvstændighed som individ både i arbejdsprocessen og i reproduktionen – i modsætning til slaven?

I forhold til forudsætningen om arbejderens frie rådighed over sin arbejdskraft udenfor produktionen peger Sennett på, at den moderne kapitalisme på afgørende vis er ved at gribe dybt ind i det helt centrale forhold omkring af arbejderens egen rådighed over sin arbejdskraft i tiden udenfor arbejdstiden, dvs. i reproduktionen

eller fritiden. Dette sker på den måde, at fleksibilitet, hastigt ændrede krav (omstilling) og mobilitet eller med Sennetts ord, den nye tidsopfattelse som den moderne kapitalisme påtvinger alle, antaster arbejderens fulde rådighed over sin arbejdskraft og derfor også begrænser muligheden for, at den kan reproducere igen og igen som arbejdskraft på en anden og måske mere fundamental måde, end de begrænsninger som rovdrift og nedslidning tidligere resulterede i. Becks analyse peger nogenlunde i samme retning ved at fremhæve, at den individualisering, der opløser de sociale normer og bånd som hidtil har været en del af den generationsvise socialisering til lønarbejde, også skaber et modsætningsfyldt arbejdsliv, som undergraver personens integritet og selvstændighed. For Beck, hvis analyse i modsætning til Sennett foregår på et historisk grundlag, der er etableret af de europæiske velfærdsstater, rækker optimismen dog ikke længere, end at han i analysen af mulige scenarier for arbejdslivet taler om en "brasilianisering" af arbejdsmarkedet i takt med at økonomiske kriser påtvinger de europæiske nationalstater at demontere velfærdsstatens systemer.

Men også forholdene i produktionen, i arbejdslivet, har ændret sig. Traditionelt har den fysiske eller materielle produktionsproces været organiseret af kapitalen i faste fysiske og organisatoriske rammer, i fabrikken eller storindustrien. De problemer som Beck og Sennett tager op peger på, at den fælles fysiske og organisatoriske lokalisering af arbejdet – bestemt af den faste kapital – er under opløsning i en økonomi, hvor mere og mere arbejde kan organiseres ret frit i forhold til fysiske og geografiske rammer. Den relative uafhængighed i arbejdsfunktionen betyder en vækst i individualiseret og virtuelt arbejde som medfører, at den tidligere af kapitalen strukturelt frembragte fælles arbejdsorganisation og fælles ramme for dannelse af erfaring (klassebevidsthed) nu erstattes af mere løse, virtuelle og foranderlige former for arbejdsorganisering. Det betyder også, at for disse arbejdere som udfører en større eller mindre del af deres arbejde fjernt fra den direkte kontrol og opsigt fra arbejdsgiver undergår kontrollen en forvandling til langt mere indirekte og uigennemskuelige former for kontrol. En konsekvens som Sennett fremhæver er, at skellet mellem arbejde og fritid bliver mere og mere uklart eller opløses. Men der er ikke tale om en ligestilling således at fritid og arbejde gensidig afbalanceres, der er tale om at arbejdstiden mere og mere griber ind over fritiden eller i værditeoretisk forstand, at lønarbejderens eksistens i cirkulations sfæren, hvor arbejdskraften skal reproducere, indskrænkes på en anden og mere usynlig måde, end som vi kender det fra den klassiske kamp om arbejdsdagens længde. Arbejdet bliver mere og mere menings- og identitetsbærende og ultimativt identificerer lønarbejderen sig fuldt og helt med virksomheden, med kapitalen, også i fritiden. Men i samme proces sker der samtidig en voldsom polarisering på arbejdsmarkedet, både lokalt og globalt. Som Beck er inden på, så følges den proces der er ved at udviske skellet mellem arbejde og fritid af en modsat rettet brutal arbejdsdeling, hvor automatisering, dequalificering af arbejdet, lange arbejdstider og usikre ansættelsesforhold bliver vilkårene for en anden og voksende del af arbejdsstyrken. Her udviskes skellet mellem arbejde og fritid på en anden og mere brutal måde, idet enten er der alt for meget fritid på grund af arbejdsløshed eller også rækker fritiden næppe til at reproducere arbejdskraften på grund af hårdt arbejde og lange arbejdstider.

Både Beck og Sennett ser ganske kritisk på lønarbejderens stigende, men modsætningsfyldte selvstændighed i den moderne kapitalisme, en selvstændighed som nu får en ganske anden karakter end den selvstændighed, som den industrielle

kapitalisme frembragte og forudsatte i forhold til slaveøkonomien. Det afgørende spørgsmål er, om den nye selvstændighed har en sådan karakter, at den truer med at undergrave sine egne forudsætninger, arbejderens frihed i reproduktionen af arbejdskraften.

Dette berører også et andet forhold som begge fremhæver, at den tilskyndelse til dannelse af fagforeninger, ifølge Marx det vigtigste redskab for arbejderne til at sikre en arbejds løn, der svarer til reproduktionsomkostningerne (Marx 1974 169/119, Hansson 1975), gør sig gældende med langt mindre styrke i de nye områder i økonomien med meget individualiseret arbejde. Dette er let at observere, hvad også Beck fremhæver. Konkurrencen foregår således ikke blot i forhold til kapitalen, men også i høj grad mellem de enkelte arbejdere i disse sektorer og en større og større spredning af lønnen bliver resultatet. Samme proces betinger en atomisering af forholdet mellem arbejderne indbyrdes, da der er ikke længere er ydre strukturelle forhold i produktionsprocessen, der kan betinge samarbejde og intet fælles indhold i arbejdsopgaverne, ingen fælles erfaringsbasis og dermed intet grundlag for praktisk samarbejde (Sennett 1998).

Men de processer der frembringer denne udvikling kan ikke alene forstås som udtryk for 'produktionens videnskabeliggørelse' og fremkomsten af en immateriel økonomi – de har eksisteret som tendenser igennem hele kapitalismens historie omend forskellige elementer i dagens globale kapitalisme kraftigt forstærker disse tendenser.

I den kapitalisme som vi ser omkring os har stort set alle de produkter og tjenester vi er omgivet af fået varens form. Det som Marx omtalte som de personlige tjenester og betragtede som en residual, er i dagens kapitalisme en voksende industri og dette gælder også de professionelle, immaterielle produkter, for vidensarbejdet. Hvor produktet i Marx' klassiske analyse kan værdibestemmes ud fra den gennemsnitlige samfundsmæssige arbejdstid, der medgår til dets reproduktion, så er dette ikke altid umiddelbart tilfældet for alle disse nye former for immaterielle produkter. De har ofte det tilfælles, at de unddrager sig den klassiske form for værdibestemmelse, som kendetegner merværdiproducerende arbejde, hvis værdi altid kan henføres til de gennemsnitlige produktionsbetingelser for et produkt, dvs. til en bestemt mængde samfundsmæssig arbejdstid. Men serviceopgaver og immaterielt arbejde har ikke på samme måde i deres produktionsproces en bagvedliggende regulering i form af en ensartet og standardiseret produktion og deres arbejdskrafts pris bliver således i et betydeligt omfang ubestemmelig eller ikke gennemskuelig, da den ikke over tid vil bevæge sig omkring et værdiniveau. Betyder det at der er ved at opstå nye arbejdsområder, der ikke reguleres gennem vareformen eller betyder det, at nogle af de centrale mekanismer til etablering af balancer i kapitalismen, krisers og konjunkturers udjævning af værdien ikke fungerer fuldt ud i disse områder?

Disse processer kan dog ikke hæmme udbredelsen af de nye former for lønarbejde. Tilbage står at diskutere konsekvenserne af denne udbredelse i forhold til den antagelse Marx selv formulerede: "Dog er de fleste af disse arbejder - betragtet fra deres forside – næppe subsumeret formelt under kapitalen, men tilhører overgangsformerne." (Marx 1974: 117/70)

Det forhold, at disse 'overgangsformer' i dagens kapitalisme har fået et sådant omfang, så de udgør væsentlige dele af økonomien skal sættes i forhold til spørgsmålet om eroderingen eller undergravningen af lønarbejderen som individ

både i arbejdsliv og i privatliv, forhold som både Beck og Sennett peger på. Om og i hvilket omfang de 'nye' former for lønarbejde undergraver arbejderens individuelle personlighed og selvstændighed i produktionen og i reproduktionen i den moderne kapitalisme er temaet for det afsluttende kapitel, der skal forsøge at reformulere nogle af de problemer, som den Marxske økonomikritik står overfor, hvis denne skal kunne fastholde sin grundlæggende kritik af dagens kapitalisme.

I stedet for en slutning.

Marx har gentagne gange fremhævet som eksempel på det modsætningsfyldte i kapitalismens civiliserende indflydelse, at den selvkontrol og beherskelse, som lønarbejderen må lære sig for at være lønarbejder i modsætning til slavens uselvstændighed og afhængighed samtidig indebærer skabelsen af nye lænker, i form af lønarbejdet;

Den frie arbejder må derimod selv opretholde forholdet, da hans egen og familiens eksistens afhænger af, at han vedvarende fornyer salget af sin arbejdssevne til kapitalisten. (Marx 1974: 104/58)

Marx så dette som en proces, der løsner lønarbejderens tidligere personlige afhængighed som tyende, fæstebonde eller slave, og som bidrog til at opbygge en personlighed hos lønarbejderen, som en del af kapitalismens civiliserende funktion, og som samtidig lægger fundamentet til et fremtidig samfunds selvorganiserende aktiviteter. Både Beck og Sennett har i deres analyser påvist, at den moderne kapitalisme har udviklet sig meget modsætningsfyldt og nu er ved at kaste lønarbejderen ud i konstante situationer af ubestemthed og usikkerhed, som omfatter både sociale normer i arbejdslivet og den enkelte lønarbejders personlighed og afhængighed af personlige kompetencer og evner. Arbejdsdelingen og den konstante forandring i funktioner og krav til lønarbejderen rummer ifølge Marx dobbeltheden i kapitalens formning af det moderne samfund; dens civiliserende såvel som dens samfundsdestruktive tendens. Den konstante revolutionering af produktionen kræver en stadig forandring og alsidighed hos lønarbejderen og den konstante revolutionering af produktionsprocessen og dermed stadige ændringer i arbejdsdeling, i produktionens tekniske grundlag og i arbejdskraftens funktioner har været iboende kapitalisme fra starten. I sin diskussion af udviklingen i storindustriens organisering og kombineret af mange arbejdere bruger Marx i begrebet totalarbejderen, dvs. den kollektive organisering og samarbejde af de mange arbejdere i den kapitalistisk bestemte kombination i produktionsprocessen, hvor den enkeltes bidrag til værdiskabelsen bliver en ubestemt del af helheden. Marx diskuterer dette blandt andet i forbindelse med udviklingen af det automatiske system af maskiner, som nok inddrager flere og flere arbejdere under sig men samtidig udviser deres individuelle bidrag til merværdiproduktionen. Men Marx er også andre steder inden på, at nok er det uproduktive arbejde i form af brugsværdiproduktion uden bytte værdi (luksusgoder) en marginal del af det samlede samfundsmæssige arbejde, men at vi samtidig ser en udvikling, hvor afgrænsningen mellem det produktive og det uproduktive arbejde udviskes. Med begrebet totalarbejderen hos Marx bliver det i en værditeoretisk forstand vanskeligt at trække empiriske grænser mellem produktivt og uproduktivt arbejde. Det kommer eksempelvis tydeligt frem i de to indledende citater fra Resultater, som klart viser at Marx ikke var færdig med at undersøge det konkrete omfang af kapitalens underlæggelse af alle former for arbejde under sig. I den forbindelse er Marx' antagelse om at de brugsværdiproducerende uproduktive former for arbejde, luksusproduktion, nok var overgangsfænomener ikke i overensstemmelse med den empirisk observerbare virkelighed i dagens kapitalisme. Her er det tydeligt, at kapitalismen hurtigt har fundet veje til formelt at inddrage disse uproduktive områder, såsom servicefunktioner der er i hastig vækst, under sig. Spørgsmålet bliver så om de også kan underlægges reelt, dvs. organiseres kapitalistisk?

En yderligere væsentlig forskel berører et andet aspekt omkring salget af arbejdskraften der er blevet aktualiseret på en ny og måske kvalitativt anden måde. I den klassiske model for salget af arbejdskraft hos Marx overfører arbejdskraften sine evner og færdigheder, sin levende arbejdsevne til værdiproduktets form under kapitalens fulde kontrol og får i retur sin arbejdskrafts værdi, arbejds lønnen. Afgørende for Marx er det forhold, at når vi forlader cirkulationssfærens tilsyneladende formelle lighed mellem køber og sælger og bevæger os in i produktionssfæren, i selve værdiproduktionen, så er arbejdsevnen i den aftalte tid fuldt og helt under kapitalens kontrol. Dette så meget mere som det er den konstante kapital, som kapitalisten stiller til rådighed, der er forudsætningen for at arbejdskraftens potentialer, arbejdsevnen, kan komme til udfoldelse og producere værdi (og merværdi). Her har det ikke så meget været spørgsmål om kampen om arbejdsdagens længde som spørgsmålet om, hvad der er det rimelige forbrug af arbejdskraft, der har været i centrum, ikke mindst i Marx' egne analyser. I den moderne kapitalisme har vi i de seneste årtier set en voldsom udvikling af kommercialisering af teknisk og videnskabelig viden. Det betyder at den arbejdskraft, der besidder en viden og kompetence, der kan fremstille de immaterielle produkter får en stadig større økonomisk betydning og, er blevet et stadigt vigtigere element i den økonomiske vækst, som bl.a. afspejler sig i internationale konflikter om ejendomsret til de immaterielle produkter. De immaterielle produkter er imidlertid samtidig ganske komplicerede at håndtere og ikke mindst regulere, både i en juridisk rettighedssammenhæng, men først og fremmest i forhold til de processer, der er forbundet med salg af arbejdskraft og sikring af ejendomsret i salgssammenhæng. Vi står i dagens kapitalisme i en situation, hvor den klassiske model hos Marx, som forudsætter at kapitalen fuld og helt har kontrol med den arbejdskraft der købes, ikke er fuldstændig dækkende. Når kapitalens herredømme ikke fuldt og helt kan opretholdes i disse immaterielt prægede produktionsområder, IT-udvikling, biotek er kendte eksempler, fordi der i sådanne processer ikke er tale om at den faste, konstante kapital, maskinerne, fuldt og helt overtager og underlægger det levende arbejde under sig, så rejser det nogle vigtige spørgsmål.

Her er et fra et værditeoretisk standpunkt vanskeligt problem. Kan disse produkter og processer alle kan reguleres af de kapitalistiske markedsprocesser, eller er der elementer heri som unddrager sig vareformen, og dermed lægger op til andre former for organisering og andre former for arbejde end lønarbejde i klassisk kapitalistisk forstand. I de to citater der indleder denne artikel ser vi tydeligt at dette var en problemstilling som Marx arbejdede med uden at have nået en afklaring. I eksemplet med skolelæreren viser Marx hen til eksempler på at kapitalen blot underlægger sig produkter der er frembragt helt uafhængighed af produktets indhold (som vi også så det i Milton eksemplet), men som det fremgår af det andet citat, så bliver produktionen i den moderne kapitalisme så kompleks, at det er umuligt at udpege de enkeltes bidrag. Samtidig træder et andet forhold frem, nemlig i den immaterielle eller kun momentvis materielle produktion, forsvinder produktionsprocessens strukturerende og disciplinerende funktion. Produktionen får, måske på et højere niveau, igen håndværkspræget, afhængig af den enkelte arbejders unikke kompetencer, som realiseres i unikke produkter. Hvordan kan en værdibestemmelse af arbejdskraften fungere under disse betingelser? Og hvad er

konsekvensen, hvis arbejdskraftens værdi ikke længere har en samfundsmæssig bestemmelse bag sig?

For over 150 år siden undersøgte Marx i Kapitalen overgangen fra den håndværksbaserede produktion, hvor den enkelte arbejder selvstændigt og er en virtuos på sit specielle område over den voksende Kooperation til manufaktur og storindustri gennem standardiseringer og opdeling i ensartede arbejdsfunktioner. Kapitalens klager over udisciplinerede arbejdere i manufakturperioden afløstes af storindustriens organisering og disciplin. Vil dette gentage sig i forhold til immaterielt og servicearbejde? I dagens kapitalisme ser vi alle steder tilløb til brug af standardiseringer, certificeringer og andre systemer, som kan tjene til at enrette, ensliggøre og regulere videns- og servicearbejdet med den klare intention at igen at gøre disse arbejdsfunktioner tilgængelige for kapitalens styring og ledelse – på samme måde som Taylors scientific management fik undergravet selvstændigheden hos de fagligt stolte og selvstændige maskin- og værktøjsmagerarbejdere omkring forrige århundredeskifte.

Et andet afgørende spørgsmål der skal stilles med udgangspunkt i en værditeoretisk i den moderne kapitalisme vedrører reproduktionen af arbejdskraften?

Hvad er konsekvenserne på længere sigt af, at den moderne kapitalisme måske er ved at kannibalisere sit eget eksistensgrundlag gennem udbredelsen af den nye tidslogik, der griber langt ind i den reproduktive tid, som Sennett så overbevisende viser det. Her møder vi her endnu en af de skranker, som kapitalen selv vil kunne overvinde? Hvor kapitalens ulvehunger efter merarbejde var drivkraften i den industrielle kapitalismes kannibalisme af arbejdskraften gennem fysisk nedslidning og destruktion ved arbejdsløshed som resultat, så er eksempelvis Sennetts pointe, at den nye kannibalisering er internaliseret i lønarbejderen og er ved at blive en del af personligheden.

For at komme frem til at kunne besvare de rejste spørgsmål, om hvorvidt Marx' kapitalismekritik stadig er relevant og brugbar som udgangspunkt for en kritisk tolkning og forståelse af den moderne globale kapitalismes udvikling er det efter min opfattelse først og fremmest vigtigt at se på hvor langt vi kan bruge Marx' teoretiske apparat. Kan de Marx'ske nøglebegreber om udbytning fastholdes således at vi kan undgå at se kapitalismen som en lineær og fremadskridende udviklingsproces, selv i en kapitalisme som er et globalt økonomisk system, hvor der eksisterer nye og gamle udbytningsformer side om side og analysen af nye udviklingstendenser

Den meget komplekse rolle som viden har – dels det forhold at viden og immaterielle produkter er yderst vanskelige at regulere retsligt og dermed beskytte i en ejendomsretsforstand og dels det tilknyttede forhold, at for viden-lønarbejderen er spørgsmålet om salg af viden som arbejdskraft og overdragelse til kapitalen som et led i værdiproduktet et langt mere åbent spørgsmål, fordi afhængigheden af de fysiske produktionsmidler, den fast kapital. Og - når viden bliver til privatejendom er kapitalen så ved at undergrave sit eget grundlag?

Det er muligt at Marx' kapitalismekritik ikke kan give svar på alle spørgsmål i dagens komplekse kapitalisme, men det har aldrig været intentionen. Spørgsmålet er om den kan bruges til at stille de afgørende kritiske og helt centrale spørgsmål. Måske er det immaterielle arbejde ved at undergrave grundlaget for kapitalismen i

nogle sammenhænge, hvor koblingen mellem arbejdets brugs- og bytteværdi er opløst. Men derfra til at slutte at kapitalen i sin udviklingslogik selv vil frembringe vilkårene for sin undergang er et meget optimistisk standpunkt, som Marx i sine økonomikritiske arbejder ikke selv ville tages til indtægt for. Kapitalen har udviklet sin samfundsmæssige dominans på andre måder end i det direkte herredømme over lønarbejdet, nemlig gennem udbredelsen af de relationsformer, som dominerer alle områder i det kapitalistiske samfund, vare- og værdiformslogikken. Som Sennett meget malende beskriver, så er disse former trængt dybt ind i lønarbejderens person og private liv, så i dagens verden har kapitalherredømmet har ikke kun en materiel eksistens i selve produktionsprocessen, men sætter også sin vareformslogik igennem udenfor produktionen, i den private reproduktionen.

Litteratur

- Altvater, Almar & Birgit Mahnkopf (2002). *Globalisierung der unsicherheit*. Dampfboot-verlag, Münster.
- Altvater, Elmar & Birgit Mahnkopf (1996). *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft*. Westfälisches Dampfboot, Münster.
- Altvater, Elmar (2005). *Das Ende des Kapitalismus, wie wir ihn kennen*. Vestfälisches Dampfboot, Münster.
- Beck, Ulrich (1986). *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt/M.
- Beck, Ulrich & Elisabeth Beck-Gernsheim (1995). *The normal chaos of love*. Polity Press, Cambridge.
- Beck, Ulrich (1997). *Risikosamfundet*. Hans Reitzels Forlag.
- Beck, Ulrich (2000). *The brave new world of work*. Polity Press.
- Beck, Ulrich, Wolfgang Bonss, Lau, & Christoph (2001). Theorie reflexiver Modernisierung - Fragestellungen, Hypothesen, Forschungsprogramme in Ulrich Beck & Wolfgang Bonss, eds. *Die Modernisierung der Moderne*. (11-59)1 Suhrkamp, Frankfurt am Main
- Beck, Ulrich (2002). *Fagre nye arbejdsverden*. Hans Reitzel.
- Boron, Atilio (2005). *Empire & Imperialism. A Critical Reading of Michael Hardt and Tony Negri*. Zed Books, London.
- De Angelis, Massimo (2007). *The Beginning of History. Value Struggle and Global Capital*. Pluto Press, London.
- Hansson, Finn (1975). *Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik*. Kurasje, København.
- Hansson, Finn (1975). *Kapitalakkumulation, arbejderklasse og socialpolitik*. Kurasje, København.
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2000). *Empire*. Harvard University Press.
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2004). *Multitude*. The Penguin Press.
- Marx, Karl (1970). *Kapitalen. 1-3. bog. Kritik af den politiske økonomi*. Rhodos, København.
- Marx, Karl (1974). *Resultater af den umiddelbare Produktionsproces*. Modtryk, Aarhus.
- Marx, Karl & Friedrich Engels (1979). *Werke. bd. 23. das kapital. bd. 1*. Unveraenderte Nachdruck. Berlin.
- Merkle, Judith (1980). *Management and Ideology - the legacy of the international scientific management movement*. Berkley, California.
- O'Neill, John (2002). Empire versus Empire. A Post-Communist Manifesto. *Theory culture & society*, vol.19, (no.4), 195-210.
- Sennett, Richard & Jonathan Cobb (1993). *The hidden injuries of class*. W.W. Norton & Company, New York.
- Sennett, Richard (1998). *The Corrosin of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. W. W. Norton, New York.
- Sennett, Richard (1999). *Det fleksible menneske*. Hovedland.
- Sennett, Richard (2003). *Respect in a world of inequality*. W.W. Norton, New York, N.Y.
- Taylor, Frederick Winslow (1914). *The principles of scientific management*. Harper & Brothers.
- Taylor, Frederick Winslow (1919). *Shop management*. Harper & Brothers.

NOTER:

ⁱ Sidehenvisninger til den danske oversættelse af Kapitalen og Resultater følges af '/' med angivelse af sidetal i de tyske originaltekster, henholdsvis Das Kapital, MEW Bd. 23 og Resultate .

ⁱⁱ Der er ikke her plads til en udførlig kritik af Negri og Hardts helt særlige og meget politiske Marx-læsning som stort set helt ser bort fra kernen i Marx' økonomikritisk, vare- og værdiformsanalysen. Dette fremhæves i De Angelis (2007) kritik, især s. 167-173 men også hos, Boron (2005). O'Neills kritik retter sig især mod de politiske konsekvenser som Negri og Hardt trækker fra deres analyse.

ⁱⁱⁱ Der vil især blive henvist til Becks arbejdsmarkedsanalyse fra 1999, Schöne neue Arbeitswelt: Vision Weltbürgerschaft, som kom i dansk udgave i 2002 og Sennetts fra 1998 The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism. Som kom i dansk udgave i 1999. Andre af deres arbejder vil dog også blive inddraget.

^{iv} Beck forfølger samtidig et spor som går tilbage til hans arbejder i 80erne, nemlig at de selvsamme forandringsprocesser er en udfordring til sociologiens måde at forstå og forholde sig til omverdenen – en udfordring som sociologien ifølge Beck ikke har magtet at tage op. Dette kan ses i den omfattende analyse af sociologiens samfundsanvendelse i Ulrich Beck & Wolfgang Bonss (1984)..

^v Beck beskriver i malende vendinger det kaotiske arbejdsmarked vi kan finde i de store byer i den tredje verden som i Brasilien, hvor arbejde handler om blot at sikre sig dagen og vejen og hvor faglig organisering er enten ukendt eller livsfarligt og hvor der ikke findes nogen form for velfærdssystemer.

^{vi} Se nærmere i Beck, U., Bonss, W., Lau, & Christoph 2001.

^{vii} Det drejer sig især om Sennetts to bøger fra 1998 og 2003.

^{viii} Dette fremhæves også af Altvater og Manhoff (1996) i en mere makroøkonomisk analyse, især i kapitlet "Die neue Ökonomie der Zeit", s. 351-357